

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЯКОСТІ, ЩО ДЕТЕРМІНУЮТЬ ПСИХОЛОГІЧНІ БАР'ЄРИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Зовнішні і внутрішні детермінанти психологічних бар'єрів у діяльності особистості зумовлюють особливості їх формування, динаміки та прояву. Як одна з внутрішніх детермінант виступає рівень інтелектуального розвитку особистості. Постають питання: по-перше, що вважати показником інтелектуального розвитку особистості; по-друге, які особливості впливу інтелектуального розвитку на процеси формування і подолання психологічних бар'єрів в діяльності особистості.

Психологічні бар'єри особистості розглядалися в дослідженнях К.Левіна [11]. Автор виводить істотні моменти формування особистості із того, що відбувається на рівні "ціль-перешкода". Бар'єр як системотворююче психологічне поняття представлено в дослідженні Р.Х.Шакурова [10]. Психологічний бар'єр як неадекватне використання минулого досвіду, що заважає розв'язанню нових творчих завдань, подано в дослідженнях В.Г.Казанської [1]. К.К.Платонов [7] під психологічним бар'єром розуміє конкуруючий мотив. До поняття психологічний бар'єр зверталася Л.К.Коростильова [2] під час дослідження психології самореалізації особистості. Психологічні бар'єри в педагогічній діяльності досліджували М.А. Подимов, С.С.Назмєтдінова, Н.О.Загумєнних, Є.І.Чапліна та ін. Що стосується інтелектуального розвитку особистості, то це поняття неодноразово трактується психологами (К.О.Абульханова-Славська, Д.Б.Богоявленська, Дж.Брунер, О.В.Брушлінський, Л.М.Веккер, Б.М.Велічковський, Ж.Піаже, С.Л.Рубінштейн, М.О.Холодна та ін.). Є ускладнення для того, щоб виявити критерії оцінки рівня інтелектуального розвитку особистості. Питання ж про зв'язок психологічних бар'єрів з інтелектуальним розвитком особистості в літературі розглядалася побічно при дослідженні впливу рівня інтелекту на поведінку в конфліктній або на усвідомлення небезпечних ситуацій та ін.

У зв'язку з цим метою нашої роботи виступило дослідження впливу інтелектуального розвитку на прояв психологічних бар'єрів суб'єкта діяльності. Завдання дослідження: 1) вивчити природу психологічних бар'єрів особистості та поняттєву сутність, критерії оцінки рівня інтелектуального розвитку особистості; 2) виявити характер прояву психологічних бар'єрів в діяльності особистості; 3) дослідити зв'язок між рівнем інтелектуального розвитку й особливостями прояву психологічних бар'єрів в діяльності особистості.

Методи дослідження: теоретичний аналіз літератури; тестування рівня інтелекту; вивчення видів і ступеня виразності психологічних бар'єрів в діяльності особистості за допомогою тестування; використання методів математичної статистики, зокрема кореляційного аналізу. Згідно з першим завданням дослідження нами здійснено огляд публікацій (Л.А. Коростильова, З.А. Ноліу, О.І. Пилипенко, М.А.Подимова О.С.Советова, Р.Х. Шакурова Л.Л. Шелегова та ін.) в яких розкривається поняття психологічних бар'єрів особистості, засвідчив, що бар'єри розглядаються як суб'єктивні ускладнення які властиві людині в ситуації вибору, в екстремальній ситуації, а також як труднощі які пов'язані з особистісними недоліками, що ускладнюють прояв активності. У професійній діяльності особистості психологічні бар'єри часто розглядаються як суб'єктивний стан "збою" в ситуації виконання індивідом запланованих дій. Бар'єри виявляються у формі зупинки діяльності, неможливості її подальшого продовження (М.А. Подимов [8]).

Психологічні бар'єри особистості виступають як складні психічні стани, що мають певну структуру яка об'єднує їх змістовні показники. Про це свідчить наявність сукупності психічних явищ, що взаємодіють між собою, забезпечуючи виникнення і функціонування психологічного бар'єру. Структура психологічного бар'єра відбиває зміст передбачення успішності бажаної для індивіда діяльності або дії. Ця структура відбиває внутрішню сутність, якісний зміст психологічного бар'єра, що різницю його від інших психічних явищ. Зазначені структурні компоненти приймають участь в регуляції діяльності індивіда. Структура психологічного бар'єра містить у собі мотив, когнітивну та емоційну оцінку ситуації, прояви волі. До компонентів структури психологічного бар'єра особистості можна віднести наступне. 1. Переживання, що пов'язані з мотивацією до досягнення цілі. 2. Переживання, що пов'язані з раціональною та ірраціональною оцінкою умов та наслідків досягнення цілі. 3. Емоційні реакції на ситуацію досягнення цілі. 4. Функціональний стан вольових можливостей в ситуації досягнення цілі. Структура психологічного бар'єра незалежно від його виду – незмінна. Проте виразність тих або інших компонентів структури змінюється в залежності від особливостей формування і функціонування бар'єра. Емоційна складова. Бар'єр часто виникає поза контролем свідомості. У цьому випадку спостерігається несвідома, емоційна оцінка особистістю того, як на даний момент складаються для неї обставини. Когнітивна складова. Розуміння ситуації, прогноз перспектив розвитку ситуації – все це фактори, що обумовлюють формування бар'єра. Мотиваційна складова. Характер мотивів і інтенсивність (сила) мотивів – детермінанти будь-якого бар'єра.

Провідну роль у формуванні психологічного бар'єра відіграє несприятливе передбачення особистості при оцінці ситуації виконання запланованої діяльності, або дії. Передбачення успіху виконання запланованої діяльності виникає, через раціональну, емоційну оцінку, та силу мотивації до відповідної діяльності. Раціональні та емоційні оцінки в сукупності з мотивацією при певному стані вольової активності можуть спричинити переживання, що стане на перешкоді виконання діяльності. За допомогою вольових зусиль особистість спроможна, як зупинити діяльність, так і активізувати її всупереч впливу інших регуляторів поведінки. Проте це вимагає від суб'єкта діяльності значних вольових зусиль.

Характеризуючи взаємовпливи емоційних, когнітивних, мотиваційних, вольових регуляторів поведінки під час формування передбачення зазначимо, що мотив викликає й спрямовує процеси збору потрібної інформації і впливає на виявлення емоційної оцінки. Воля контролює й корегує процеси, спираючись на диспозиції особистості, риси характеру, звички. Підсвідомість впливає на процеси мислення й емоцій. Таким чином, мотив ініціює дію інтелекту, емоційні реакції, волю, активізує підсвідомість. Під впливом раціональної, емоційної оцінок, воля спостерігається ослаблення або посилення мотиву дії. Ослаблення мотиву сприяє формуванню несприятливого передбачення, або веде до відмови від даної діяльності. Посилення мотиву здатне "нейтралізувати" вплив оцінок під час вироблення передбачення, тим самим не допускаючи появу психологічного бар'єра. Якщо мотив слабкий, то досить незначних труднощів, щоб виник несприятливе передбачення. За допомогою вольових зусиль особистість здатна: підсилити або послабити мотив; підвищити або понизити значимість оцінок у процесі формування передбачення. А також знехтувавши всі перешкоди, подолати бар'єр. На етапі формування передбачення індивід може відмовитися від наміченої діяльності. У цьому випадку психологічний бар'єр не встигає сформуватися. Якщо немає сильного мотиву й позитивної емоції, здійснюється перехід до наступної позиції. Якщо на даний позиції немає сильного мотиву й прийнятної для виконання діяльності когнітивної оцінки, то відбувається аналогічний перехід до наступної позиції й т.д. Остання позиція пов'язана з можливостями суб'єкта діяльності виявити вольове зусилля для створення сприятливого передбачення запланованої діяльності.

Воля діє опосередковано через активізацію пошуку прийнятних раціональних або емоційних оцінок, через посилення мотиву, що запускає дію. Якщо вольові дії виявилися неефективними, з'являється психологічний бар'єр. Залежно від особливостей ситуації й індивідуальних особливостей процес вироблення передбачення може йти з акцентом на інтелектуальну оцінку, або емоційну. У більш раціональної людини передбачення у більшому ступені базується на результаті місленневої діяльності. У більш емоційної людини – значний вплив емоційних переживань на вироблення прогнозу діяльності. Когнітивні бар'єри особистості пов'язані з браком потрібної для діяльності інформації і виявляються у переживанні розгубленості і сумнівів. Інтелектуальний бар'єр виявляється в дезорганізації мислення; ригідності, дії записних механізмів, що перешкоджають ефективності навчання чи вирішення інтелектуального завдання. Цей стан не дозволяє індивіду розпочати діяльність. Стан розгубленості забарвлюється емоціями подиву, захоплення, зневіри, роздратування, страху, сорому, огиди, презирства та інше. В основі цих емоцій у даному випадку лежить переживання браку потрібної інформації. Зауважимо, що факт незнання не є психологічним бар'єром, в силу того, що це властивість особистості яка може виступити одним з чинників виникнення переживання психологічного бар'єра особистості перед певною діяльністю чи дією.

Проблему інтелектуального розвитку особистості досліджували філософи (І.Кант, М.К.Мамардашвілі, В.Ф. Асмус, Л.Леві-Брюль та ін.), біологи (В.І. Вернадський, Ф. Мері, В. Бельювич та ін.), культурологи (М.Коул, К.Леві-Стросс, В.С.Біблер, Л.А. Ширяев та ін.), педагоги (І.А.Амонашвілі, В.О. Сухомлінський, І.І.Журавльова та ін.), психологи (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Д.Б.Богоявленська, Дж. Брунер, О.В.Брушлінський, Л.М.Веккер, Б.М.Велічковський, Л.С.Виготський, В.М.Дружинін, Ж.Піаже, С.Л.Рубінштейн, М.О.Холодна та ін.).

У закордонній і вітчизняній психологічній літературі існує багато теорій, підходів до визначення інтелекту й інтелектуального розвитку особистості. У ряді досліджень інтелект характеризується як здатність до вирішення проблем за допомогою місленневої діяльності і як здатність до узагальнення поведінкових характеристик, зв'язаних з успішною адаптацією до нових життєвих завдань і цілей. Зокрема, у працях Ж. Піаже [5] інтелект розглядається як вищий універсальний спосіб зрівноважування суб'єкта із середовищем. Розвиток дитячого інтелекту виступає як процес становлення логічних операцій. Ч. Спірмен розглядає інтелект як загальну "розумову енергію", рівень якої визначає успішність виконання будь-яких тестів. Р. Кеттелл сформулював концепцію про два види інтелекту: "плінному", що залежить від дії фактора спадковості, і "кристалізованому", що вимагає використання минулого досвіду і залежить головним чином від впливу середовища. Дж. Гілфорд висунув теорію мультифакторної структури інтелекту, виділивши три групи факторів: розумові операції, особливості матеріалу, використовуваного в тестах, і отриманий інтелектуальний продукт. Існують і ієрархічні моделі інтелекту Д. Векслера і Ф. Вернона, у яких інтелектуальні фактори розподіляються за рівнем узагальненості.

М.О. Холодна найбільш перспективним вважає структурно-інтегративний підхід у вивченні інтелекту і розумового розвитку, при якому носієм властивостей інтелекту є індивідуальний ментальний (розумовий) досвід, що включає ментальні структури (системи психічних утворень), ментальний простір (динамічна форма стану ментального досвіду, що актуалізується відповідно до вирішення проблеми). Ментальна репрезентація – це актуальний розумовий образ конкретної події.

Визначення критеріїв оцінки інтелектуального розвитку особистості своєрідно вирішується в залежності від теоретичного підходу до природи інтелекту. Зокрема, в рамках процесуально-діялісного підходу (С.Л. Рубінштейн) в якості критерію для оцінювання інтелектуального розвитку особистості обирає рівень розвитку місленнєвих операцій (аналіз, синтез, узагальнення та ін.).

Представники регуляційного підходу (Р.Зайонс, Л.Терстоун) розглядають поняття інтелектуальна зрілість, що визначається як готовність приймати будь яку подію об'єктивно, а також готовність змінювати вихідні мотиви. Низький рівень інтелектуальної зрілості (когнітивні дефіцити, функціональна блокада інтелекту стресом, депресією) – варіанти захисної поведінки на фоні своєрідної інтелектуальної активності.

Узагальнюючи різні підходи щодо природи інтелектуального розвитку особистості і критеріїв його оцінки, ми прийшли до висновку, що інтелектуальний розвиток це не що інше як інтелектуальна обдарованість індивіда. Показниками інтелектуальної обдарованості індивіда, за М.О.Холодною, є ментальний досвід. Ключовим показником якого є сформованість понятійних структур індивіда. Отже, для емпіричного дослідження питання залежності прояву психологічних бар'єрів від інтелектуального розвитку особистості ми обираємо показник "понятійні структури". В якості психодіагностичної методики для оцінки ступеня сформованості понятійних структур ми обираємо скорочений варіант методики "Інтегральні понятійні структури" (М.О.Холодна [9]). Методика "Формулювання проблем" є однією з восьми методичних процедур, що складають комплексну методику для оцінки ступеня сформованості індивідуальних понятійних структур.

Успішне виконання завдання за цією методикою свідчить про достатній рівень сформованості індивідуальних понятійних структур які є провідним показником рівня інтелектуального розвитку особистості. Відповідно до результатів дослідження М.О.Холодною показник "складність проблем" знайшов високі кореляційні зв'язки з такими базовими характеристиками індивідуальних понятійних структур, як здатність виділяти в змісті заданих понять деяку множину часткових і загальних ознак, підбирати для цих понять різноманітні категоріально-родові узагальнення, формулювати їх визначення. Тому в нашому дослідженні методика "Формулювання проблем" розглядалася як валідна процедура для оцінки ступеня сформованості індивідуальних понятійних структур. Ми використовували субтест "Формулювання проблем".

З'ясування теоретичних підвалів проблеми, що розробляється дозволило нам обрати адекватні методи для проведення емпіричної частини дослідження. Емпірична частина дослідження спрямована: по-перше, на визначення рівня інтелектуального розвитку випробуваних; по-друге, на дослідження ступеня виразності психологічних бар'єрів в діяльності особистості (на прикладі професійного самовизначення); по-третє, на з'ясування зв'язку між рівнем інтелектуального розвитку особистості і особливостями прояву її психологічних бар'єрів особистості. Вибірку випробуваних складали 63 студента педагогічного університету. Враховувалися їх ретроспективні самооцінки щодо психологічних бар'єрів на час закінчення середньої загальноосвітньої школи, а

також результати тестування інтелекту.

Процедура дослідження розпочиналася з колективної бесіди спрямованої на актуалізацію у випробуваних потреби до усвідомлення перебігу свого професійного самовизначення.

Рівень інтелектуального розвитку випробуваних вивчався за допомогою методики "Формулювання проблем" (М.О.Холодна [9]). По інструкції випробуваний виступав як дослідник, а заданий у змісті слова-стимулу об'єкт — як предмет дослідження. Випробуваний повинний був сформулювати ряд проблем, що, на його думку, виникають у зв'язку з відповідними об'єктами (у нашому випадку представленими такими поняттями, як "хвороба" і "грунт"). Час виконання завдання не обмежувався. Показники: 1) складність усіх сформульованих проблем у балах; 2) кількість проблем, оцінених у 2 бали (тобто кількість максимально складних проблем).

Психологічні бар'єри особистості досліджувалися за допомогою тест-опитувальника для оцінки типу й ступеня виразності психологічних бар'єрів у професійному самовизначенні особистості [3]. Даний тест має наступні зауваження:

Психологічний бар'єр - це переживання, що заважає виконати задумане. Професійне самовизначення це вибір професії, а також навчального закладу, спеціалізації під час навчання професії, пріоритетів у кар'єрі й ін. Психологічні бар'єри затримують, деформують професійне самовизначення особистості.

В інструкції до тесту випробуваним було запропоновано: "Уявіть ситуацію професійного самовизначення, що ви переживали. Відповідайте, користуючись шкалою оцінок, наскільки сильно заважали вам у професійному самовизначенні психологічні бар'єри, наведені в листі питань". Шкала оцінок: 0 - не заважають; 1 - трохи заважають; 2 - заважають; 3 - сильно заважають. Лист питань містить 20 тверджень. Обробка результатів проводиться шляхом підсумовування балів. Підраховується загальний бал виразності психологічних бар'єрів. Крім цього, аналізуються кожний бар'єр окремо залежно від виставленого йому бала.

При аналізі результатів самооцінки варто мати на увазі, що загальний підсумковий показник ступеня виразності психологічних бар'єрів може перебувати в діапазоні від 0 до 60. При цьому, тим вище підсумковий показник, тим вище ступінь виразності психологічних бар'єрів. При інтерпретації показників можна використовувати наступні орієнтовні оцінки рівня виразності психологічних бар'єрів: до 23 балів – низький, 24-33 бала – середній, 34 і більше – високий. Даний тест-опитувальник дозволяє виявити типи психологічних бар'єрів (мотиваційний, когнітивний, емоційний, вольовий) у професійному самовизначенні особистості. При математичній обробці всі ключі з набраними балами складаються по кожному типу бар'єра окремо, і знаходиться відсоток від максимально можливої суми балів для того або іншого типу бар'єра.

Отримані наступні результати емпіричного дослідження. Індивідуальні показники рівня інтелектуального розвитку у випробуваних коливаються в межах від

5 до 13 умовних одиниць. Середнє значення складає 8,6 умовних одиниць; $\sigma = 1,79$.

Анкетування з метою виявлення рівня виразності психологічних бар'єрів під час професійного самовизначення особистості засвідчило наявність певних розбіжностей за даним показником. Індивідуальні показники рівня виразності бар'єрів у випробуваних коливаються в межах від 18 до 54 балів. Середній

значення складає 32,2 балів; $\sigma = 7,4$.

Результати вивчення зв'язку рівня інтелектуального розвитку випробуваних з проявом у них психологічних бар'єрів професійного самовизначення були отримані під час проведення кореляційного аналізу між показниками інтелектуального розвитку і виразністю бар'єрів. Результати кореляційного аналізу дозволили нам встановити обернену залежність між розвитком інтелекту і виразністю психологічних бар'єрів ($r = -0,35$; при $p < 0,05$). Тобто високий рівень інтелектуального розвитку зумовлює процес нівелювання психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості.

Отримані дані дали нам змогу визначити напрямки цілеспрямованого виховного процесу з метою подолання психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості. Зокрема, доцільно виховну роботу з молоддю спрямовувати на вдосконалення інтелектуальних можливостей, що разом з позитивними перетвореннями в особистості молодшої людини підвищить її можливості до подолання психологічних бар'єрів професійного самовизначення. Робота у цих двох напрямках дозволить забезпечити оптимальний варіант професійного самовизначення особистості.

Проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки.

1. Інтелект виступає як здібність справлятися з відповідними завданнями, ефективно включатися в соціокультурне життя, успішно пристосовуватися.
2. Серед базових структур інтелекту, незалежних від культурних впливів, провідним є логічне мислення.
3. Серед найбільш важливих тестологічних теорій інтелекту для вирішення проблеми психологічних бар'єрів виступають продуктивний інтелект (викриття зв'язків; перетворення інформації), конвергентний інтелект (досягнення заданої цілі), загальний інтелект (успішність в різних видах діяльності, успішність в науці).
4. Серед інтелектуальних рис особистості в даному аспекті є кмітливість, адаптивність, проникливість.
5. Розкрито, що психологічний бар'єр це психічний стан, який перешкоджає виконанню запланованої діяльності. Психологічний бар'єр це переживання, що з'являється в наслідок несприятливого передбачення результату чи процесу діяльності. Дане передбачення формується на основі взаємодії мотиваційних, когнітивних, емоційних та вольових регуляторів поведінки.
6. Визначено, що інтелектуальний розвиток особистості відбиває її інтелектуальну обдарованість. Інтелектуальна обдарованість базується на ментальному досвіді особистості, ключовим показником якого є сформованість понятійних структур.
7. Визначено статистично значущу обернену залежність між рівнем інтелектуального розвитку і виразністю психологічних бар'єрів особистості ($r = -0,35$; $p < 0,05$).

Подальші перспективи дослідження вбачаються в розгляді особливостей розвитку інтелектуальних можливостей особистості в контексті професійного самовизначення особистості та якісному аналізі змісту психологічних бар'єрів під час вибору професії. Отримані дані можуть бути використані в проведенні профорієнтаційної роботи з молоддю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Казанская В.Г. Педагогическая психология / В.Г. Казанская. – СПб.: Питер, 2005.
2. Коростылева Л.А. Психологические барьеры и готовность к нововведениям / Л.А. Коростылева, О.С. Советова. – СПб., 1996. – №№133. – 66 с.
3. Массанов А.В. Диагностика психологичних бар'єрів в професійному самовизначенні особистості / А.В. Массанов // Збірник наукових праць "Актуальні проблеми практичної психології". – Херсон: ІПІ Вишемирський В.С., 2006.
4. Нолиу З.А. Психологические особенности возникновения когнитивных барьеров в педагогическом общении // Дис. на соискание научной степени канд. психол. наук: 19.00.07 / З.А. Нолиу. – Ташкент, 1993.
5. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. — М., 1994.
6. Филипенко А.И. Познавательные барьеры в обучении физике и методические принципы их преодоления // Дисс. на соискание научной степени д-ра пед. наук 13.00.02 / А.И. Филипенко. – Курск, 1997.
7. Платонов К.К. Краткий психологический словарь системы психологических понятий: учеб. пособие для заведений профтехобразования / К.К. Платонов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Высш. шк., 1984.
8. Подымов Н.А. Психологические барьеры в педагогической деятельности / Н.А. Подымов. – М. : Прометей, 1998.
9. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2002.
10. Шакуров Р.Х. Барьер как категория и его роль в деятельности / Р.Х. Шакуров // Вопросы психологии. – 2001. – №1.
11. Lewin K. The dynamic theory of personality. – N.Y.: McGraw Hill, 1935.

РЕЗЮМЕ

Подано до редакції 10.02.10

У статті визначається поняття інтелектуальний розвиток, досліджується зв'язок рівня інтелектуального розвитку і динаміки психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості.

Ключові слова: інтелектуальний розвиток особистості, психологічний бар'єр, професійне самовизначення.

А.В. Массанов

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА, ДЕТЕРМИНИРУЮЩИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ БАРЬЕРЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛИЧНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье определяется понятие интеллектуальное развитие, исследуется связь уровня интеллектуального развитие и динамики психологических барьеров профессионального самоопределения личности.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие личности, психологический барьер, профессиональное самоопределение.

O.V. Massanov

INTELLECTUAL FEATURES DETERMINING PSYCHOLOGICAL BARRIERS IN PERSONAL ACTIVITY

SUMMARY

The article defines the concept of intellectual development; investigates the link between the level of intellectual development and the dynamics of psychological barriers of professional self-determination of a personality.

Keywords: intellectual development of a personality, a psychological barrier, professional self-determination.